

Theorieën over de zin van de geschiedenis

– Ewald Mackay –

Transparant 13.2 (mei 2002) 33-35

Recensie n.a.v. J.H.J. van der Pot, *Sinndeutung und Periodisierung der Geschichte* (Leiden: Brill, 1999), 1001 blz., €160.

[33] Er zijn – ook in de wetenschap – landverhuizers en kadastermedewerkers. De historicus en geschiedfilosoof Johan Hendrik Jacob van der Pot (1918-1999) behoort tot de laatste categorie. Dat is uitdrukkelijk geen diskwalificatie, alleen een constatering Van der Pot ontgint geen nieuw gebied, maar hij beschrijft nauwkeurig door anderen ontgonnen gebieden – alleen de gevolgte methodiek onthult soms iets van creativiteit.

Van der Pot was een encyclopedische en systematische geest. De ondertitels van zijn boeken, die allemaal de clausule ‘een systematisch overzicht van’ bevatten, zijn in dit opzicht – *nolens volens*, denk ik – autobiografisch. Van der Pots erfenis is zijn *Sinndeutung und Periodisierung der Geschichte*.

Van der Pot geeft in dit boek een systematisch overzicht van de theorieën over de zin der geschiedenis. Hij koppelt hierbij de problematiek van de periodisering der geschiedenis aan de zinvraag. Deze koppeling heeft een innerlijke logica omdat de visie die iemand heeft op de geschiedenis – vooruitgang, achteruitgang, cyclisme, linearisme, etc. – altijd een bepaalde cesurering van de geschiedenis impliceert. Het verschil met Van der Pots dissertatie *De periodisering der geschiedenis* (1951) is overigens dat nu niet de methodologie van de periodisering maar de inhoudelijke geschiedvisie die aan periodisering ten grondslag ligt, het perspectief bepaalt.

Het boek heeft een heldere opbouw. Het omvat vier hoofddelen. Het eerste hoofddeel is een inleiding in de thematiek. Het behandelt de mogelijkheid van een zinduiding van de geschiedenis en van de daarmee analoge periodisering. Het centrale probleem van de zin der geschiedenis, zo betoogt Van der Pot, is dat van de historische samenhang. Deze historische samenhang veronderstelt een bepaalde eenheid. Deze eenheid veronderstelt een regulatief principe dat die eenheid mogelijk maakt: is er zo’n principe of mag men zo’n principe postuleren? De antwoorden op deze vraag variëren van een totale afwijzing van elke mogelijkheid tot zinduiding binnen de wetenschap (het [34] scepticisme) tot een zeer geprononceerde erkenning van de mogelijkheid tot zinduiding (de christelijke visie). Van der Pot kiest hier zelf geen positie.

Van der Pot kiest wel positie inzake de periodisering. Wellicht komt dit doordat L.M. de Rijk hem in diens *Middeleeuwse wijsbegeerte* (1962) nogal heeft bekritiseerd op dit punt. De Rijk verwijt Van der Pot een realistisch standpunt inzake periodisering. Dit realisme houdt in dat ‘periode’ – bijvoorbeeld ‘Middeleeuwen’ – de connotatie van ‘een reëel ding’ heeft. Van der Pot ontkent expliciet dat hij een dergelijke realistische positie innam of inneemt (hfst. 31, noot 1). Dit wil overigens niet zeggen dat Van der Pot de tegenovergestelde positie van het nominalisme inneemt. Volgens het nominalisme is ‘periode’ louter een ‘naam’, iets ‘mentals’: een ‘werkeconomische eenheid’ (De Rijk). Van der Pot bekent zich expliciet tot een kritisch-realistische of seminominalistische middenpositie. In aansluiting bij Teesing verstaat hij ‘periode’ als een ‘subjectieve vormgeving van objectief gegeven materiaal’. Het tweede en derde hoofddeel bieden vanuit het in het eerste deel gemarkeerde kader een systematische indeling en beschrijving van de bestaande geschiedvisies. Deze twee delen vormen het

hoofdbestanddeel van het boek. Van der Pot verdeelt de geschiedtheorieën in optimistische en pessimistische visies.

In het tweede deel worden de optimistische visies beschreven. Kenmerkend voor deze visies is dat de geschiedenis hierbinnen verstaan wordt als een positieve doelgerichtheid – hetzij vanuit God, hetzij vanuit een immanent of transcendent vooruitgangsprincipe.

Dit tweede deel is vrij traditioneel van opzet. Opmerkelijk is de ruime aandacht voor de joodse geschiedvisies, met name voor het joodse verstaan van de geschiedenis binnen de holocausttheologie. Van der Pot onderscheidt hier drie soorten visies. Aan het ene uiterste staat rabbijn Emil Davidovic, die in Auschwitz de ‘pijnlijkste weeën van de komst van de Messias’ ziet. Aan het andere uiterste staat Th. Adorno, voor wie na Auschwitz geen heilshistorisch zinconcept meer mogelijk is. In het midden staat E. Fackenheim, die de geschiedenis ondanks Auschwitz een zin toekent. In de uitvoerige behandeling van deze stof lijkt iets van een bijzondere persoonlijke belangstelling van Van der Pot voor dit joodse denken op te lichten. Ongetwijfeld licht hier iets zijn eigen biografie op: in 1944-1945 heeft Van der Pot in zes verschillende kampen gevangen gezeten. Opmerkelijk is tevens de uitvoerige en empathische behandeling van de diverse christelijke geschiedvisies (van Augustinus tot W. Pannenberg).

In het derde deel worden de pessimistische geschiedvisies beschreven – van het cyclisme van de oudheid via de ondergangstheorie van O. Spangler tot E. Fukuyama’s notie van ‘het einde van de geschiedenis. In dit deel is de beschrijving eveneens empathisch, maar de toon lijkt iets neutraler en afstandelijker te zijn dan in het tweede deel.

Het vierde hoofddeel biedt een overzicht van de kritiek op de verschillende (beschreven) duidingen van de geschiedenis. Van der Pot onderscheidt hierbij vier vormen van kritiek, de agnostische kritiek van bijvoorbeeld W. Dilthey: we weten per definitie niet of de geschiedenis zin heeft; de scepticistische kritiek van bijvoorbeeld B. Russell: elke zinduiding is slechts een interpretatie; de voluntaristische kritiek van bijvoorbeeld J.P. Sartre: de zin van de geschiedenis is wat we in vrijheid willen wat zij is; tenslotte de ‘Eigenwertlehre’ van bijvoorbeeld L. Ranke: elke tijd is, in hoe zij is, de eigen zin. Ook hier kiest Van der Pot noch expliciet noch impliciet positie.

Ik kom tot een evaluatie. In positieve zin zou ik de volgende twee punten willen noemen:

1. Van der Pots boek is een degelijk, erudiet, acribisch werk. Het is iets tussen een encyclopedie en een handboek in. Een zeer nuttig naslagwerk dat zeker een leemte vervult. Van der Pot laat zich in zijn doelbewuste poging om het voorwerp van onderzoek voor zichzelf te laten spreken van een bescheiden en sympathieke kant zien.
2. Van der Pot spreekt uitvoerig en empathisch over de joodse en christelijke geschiedvisies. In een tijd waarin al deze visies bij voorbaat het etiket ‘speculatief’ krijgen opgeplakt, is dit op zichzelf al een verademing.

In negatieve zin zou ik ook twee punten willen noemen:

1. Ik vind het jammer dat Van der Pot zijn eigen positie niet markeert of ontwikkelt. Hij doet dit kennelijk doelbewust niet. Hij wil slechts beschrijven. Tegelijk weet hij als geen ander dat elke descriptie in zekere zin toch ook altijd meet is dan een beschrijving. Hij laat juist heel mooi zien dat zelfs periodisering geen neutrale zaak is. Ook de eigen descriptie onthult dus een positie. Dat blijkt wanneer Van der Pot over periodisering spreekt. Dan kiest hij expliciet de middenpositie, zeg maar het gematigd of kritisch realisme. Helaas laat hij het hier dan bij, waardoor de positie wijsgerig niet helder gemaakt wordt en weinig overtuigende kracht heeft. Dit verweer is zeker niet tegen het niet bepaald onscherpe ontleedmes van De Rijk bestand. Ik

had gehoopt dat hij zich beter zou verdedigen. Maar wanneer Van der Pot dan op het punt van de periodisering zijn positie expliciet typeert, dan moet hij dit mijns inziens ook doen ten aanzien van het tweede thema – en eigenlijk het hoofdthema – te weten de zinvraag zelf. Dat doet Van der Pot niet. Dit is op zichzelf genomen inconsistent.

2. Van der Pot laat de analytische wijsbegeerte in zijn betoog sterk onderbelicht. De distinctie van speculatieve en analytische geschiedfilosofie verdient hier ruime aandacht. Het debat rond de vraag of de geschiedfilosoof alleen maar mag analyseren wat de historicus doet (analytische geschiedfilosofie) of dat de geschiedfilosoof ook mag spreken over de geschiedenis zelf (speculatieve geschiedfilosofie) komt niet uit de verf. Hoewel ik Van der Pots klassieke benadering toejuich, had hij zijn boek sterker gemaakt wanneer hij deze actuele benadering ook in zijn boek had verwerkt.

Met medenemen van deze twee kritiekpunten vind ik Van der Pots boek overwegend een goed boek dat de moeite van het lezen waard is. De prijs vind ik exorbitant hoog, maar dat zijn we gewend van Brill.